

Hilde Vogt: Slægtens funktion i nordisk høymiddelalderrett – kanonisk retsideologi og fredsskabende lovgivning. Jurist- og økonomiforbundets Forlag, København 2005. 344 s.

Bokomtale ved Tore Iversen

Vogts bok er en bredt anlagt undersøkelse av innføringen av det nye kanoniske slektsbegrep i høymiddelalderens nordiske lover. Rettshistorikeren Vogt vil se lovbestemmelsene på dette området først og fremst i en større samfunnsmessig og rettsideologisk sammenheng, ikke i en juridisk tradisjon. Problematikken blir på denne måten bred. På den ene side tar hun et ståsted i den nye europeiske lærde rettsvitenskap med basis i teologisk og skolastisk tenkning fra midten av 1100-tallet til utgangen av 1200-tallet. Utgangspunktet er kirkens ”andre bibel”, Gratians *Decretum* fra før midten av 1100-tallet og de nye romerrettsstudiene fra begynnelsen av det århundret med basis i de justinianske lovsamlinger. Bologna og Paris var de viktigste sentre for rettsstudiene, for nordiske studenter først Paris, så på 1200-tallet Bologna. Det er nå etterhvert et anerkjent standpunkt at den europeiske vinklingen i studiet av det rikholdige nordiske middelalderske lov materialet opp til senere tid har vært undervurdert. Ikke minst har dette hatt gyldighet for studiet av det norske lov materialet som dessuten er det eldste i Norden. Vogt understreker for øvrig at hele Norden i den nevnte periode var en integrert del av en vesteuropeisk rettsforståelse og rettskultur som senere kom til å gå under betegnelsen *ius commune*.

På den annen side har Vogt i hovedsak et nordisk ståsted i sitt studium. Det ytrer seg i en ny gjennomgang av lovenes rettsregler vedrørende slektskap i forbindelse med eiendom gjennom arv og gaver, ved odelsrett og ekteskap i den nevnte periode i de tre kongerikene. Emnet plasserer seg dermed sentralt i en ennå pågående diskusjon om ættens betydning, evt. om det eksisterte et ættesamfunn i Norden. Den eldre forskningens standpunkt var at det i førkristen tid fantes en rettsorden basert på patriarkalske slektsgrupper med kontroll over sine medlemmer, og at slektskapsbestemmelsene i middelalderlovene var reminisenser av denne samfunnsordningen. Denne oppfatning er i våre dager stort sett forlatt. Det kan sies at Vogts bok er et ytterligere bidrag til dette. Også i dag tillegger likevel historikere slektskapsforbindelser en betydning i dette samfunnet, men nå mer nyansert ved siden av vennskapsforbindelser og patron-klientforbindelser, for eksempel gjennom autoriteten til stormenn og konger.¹ Det har likevel manglet en samlende undersøkelse av

¹ Bl.a. Jón V.Sigurðsson, *Chieftains and Power in the Icelandic Commonwealth*, 1999.

slektskap i middelalderlovenes samfunn. Denne har Vogt tatt på seg å gjøre. En komponent av ættesamfunnslæren har vært spesielt seiglivet; d.e. troen på at et ”oppriinnelige” kollektivt slektsansvar aktivt ble bekjempet av kirken til fordel et individuelt ansvar. Bl.a. Ole Fenger har stått for dette synet.² Mot denne oppfatning mener Vogt at det fant sted en endring i innholdet av hva slektskap sto for ved innføringen av landskapslovene fra 1100-tallet. Som Lars Ivar Hansen ser hun nemlig slektskap, ikke som en fast størrelse, men som en strategi tilpasset økonomiske og politiske interesser.³

Fram til landskapslovenes nye strategi eksisterte det Vogt betegner som ”valg- og alliansebaserte slektskap”. Slektskap var da ikke en fast definert størrelse, men mer eller mindre selvvalgt. Forbindelser mellom blodsbeslektede kunne for eksempel styrkes med vennskapsbånd. Gjennom valgelementer som fostring og ekteskap, kunne en da handplukke sine ”slektninger”. En slik diffus slektskapsoppfattelse gjorde at det bare eksisterte band og forpliktelser overfor *noen* blodsbeslektede, og konflikter mellom nært beslektede var derfor vanlige. Denne slektskapsoppfattelse står i motsetning til den vi møter i de nordiske landskapslovene. Ifølge Vogt bygde det nye kanoniske ekteskap på teologisk lære og kanonisk rett. Kirken og etter hvert kongens formål var nemlig å sette stopper for det løsere eldre systemets ustabilitet og konflikter. Det eldre valg- og alliansebaserte ekteskap går hun ikke noe særlig inn på i empirisk forstand, for eksempel gjennom islandsk familiesaga, men bruker dette først og fremst kontrastert til det nye.

Det er innføringen av det nye ”kanoniske slektskap” gjennom middelalderlovene med alle implikasjoner som er hovedtema Vogts bok. Hun fremholder at det først var i det kanoniske slektskap at det ble satt presise avgrensninger for hvor langt slektskap skulle rekke. Disse grensene var grunnlag for de omfattende incestbestemmelser som ble søkt gjennomført. I tidlig middelalder var slektskap gjeldende til 8. ledd, slik dette også fremgår i Gratians *Decretum*. Ved fjerde Laterankonsil i 1215 ble imidlertid slektskapsgrensen mer realistisk satt til etter 4. ledd. Bakgrunnen for innføring av kanonisk slektskap i lovene var, ifølge Vogt, formidling gjennom universitetsstudier til en ny lærd elite. Motivet var å understreke bibelens ord om kjærlighet mellom slektninger, samt den viktige dyd for kristne herskere å være fredskapere i samfunnet. Teorien om sammenheng mellom kanonisk slektskap og middelalderens fredsideoologi er for øvrig fremholdt av David Gaunt, Lars Ivar Han-

² Ole Fenger, Fejde og mandebod. Studier over slægtsanvaret i germanisk og gammel-dansk ret, 1971.

³ Lars Ivar Hansen, ”Slektskap, eiendom og sosiale strategier i nordisk middelalder” i *Collegium medievale*, Vol7,1994/2 s.103-155.

sen og Michael Gelting.⁴ Det finnes også historikere med annen forklaring på incest- og slektskaps-definisjonen. Vogt polemiserer mot Jack Goody, som mener at motivet var å gjøre det vanskeligere å inngå ekteskap, slik at barnløshet kunne medføre gaver til kirken.⁵

Forfatterens problempresentasjon mener jeg er både interessevekkende og innsiktsfull. Hun gir så en videre introduksjon ”gennem en vifte af aspekter” vedrørende landskapslovene, samlet omtrent halvparten av boka (s.8-148). I andre hoveddel, som er rettsdogmatisk, undersøker hun lovbestemmelsene stort sett hvert nordisk land for seg. Det første avsnitt tar for seg slekten som rettssubjekt (s.148-196), det andre avsnitt går inn på slektens innbyrdes rettigheter og forpliktelser (s.196-307). Her er også ekteskapet tatt opp med de restriksjoner som var lagt på inngåelse. Disse siste henger nøye sammen med kanonisk slektskap.

Slektsystem er et omfattende tema som berører forskjellig fagområder; lovgivning og rettsvesen, politikk, økonomi, religion og teologi, for å nevne de viktigste. Emnet står sentralt i våre oppfatninger av middelalderen. At Vogt tar opp det store emnet på en helhetlig måte er spesielt fortjenestefullt. Dessuten tar hun i introduksjonsdelen opp allmenne emner; om lovene som kilder, tilblivelse og datering, de lærde utformerne av lovene, kongen som lovgiver, samt middelalderens fredsideoologi. Generelt gjennomfører hun dette med innsikt, selv om forbindelsen med hovedemne noen ganger kan være vanskelig å se etter mitt skjønn.

I det kommende vil jeg ta opp et par emner i hennes rikholdige ”vifte av aspekter” og knytte noen kritiske kommentarer til det norske materialet Vogt gjennomgår. Det dreier seg om hennes sentrale tema - forbindelsen til de lærde rettssentre i Europa. Vogt presenterer rimeligvis først sine viktigste kilder, rettskildene, i deres europeiske utgangspunkt. Når det gjelder kanonisk rett er det første Gratian i Bologna (ca.1140), dessuten hans forhold til studiet av den justinianske romerretten der hun begynner med. Meg bekjent var det likså mye i perioden før Gratian det kanoniske slektskap var på kanonistenes dagsorden, kanskje med siste del av 1000-tallet som høydepunkt. Kanonistene Bucharth av Worms (965-1025), Ivo av Chartres (1040-1125), Anselm av Canterbury m.fl. beskjeftiget seg med kanoniske slektsband i sju ledd. I Bucharths *Decretum* er hele bok 7 viet emnet incest, dvs. forbud mot ekteskap

⁴ David Gaunt, *Familjeliv i Norden*, 1983; M.H.Gelting, ”Marriage, Peace, and the Canonical Incest. prohibitions: Making Sense of an Aburdity?” i *Nordic perspectives on Medieval Canon Law* (ed.M.Kopiola), 1999.

⁵ J.Goody, *The Development of the Family and the Marriage in Europe*, 1983.

innenfor sju ledd.⁶ Sannsynligvis var Burchards kjent i Norge, muligens også annetsteds i Norden.⁷ Vogt tar ikke opp disse tidlige kanonistene.

En bakgrunn for ikke å behandle disse er at hun antar at det kanoniske slektskap begynner å trenge inn i nordiske lover først etter midten av 1100-tallet. For øvrig er det først på 1200-tallet at dette slektskapsmønsteret for alvor får betydning, ifølge henne, og da i sammenheng med kongedømmenes fredspolitikk innad. Etter mitt skjønn får hun vansker med den eldste bevarte nordiske lov, Gulatingsloven. Vogt vil henføre Gulatingslovens innflokke bestemmelser om slektsansvar i forbindelse med mannebot til Magnus Erlingssons revisjon av loven i tiåret etter 1164. Hun tilføyer at disse godt kan "ha skiftet utseende ved de etterfølgende revisjoner" (s.98). Eventuelle revisjoner av G etter Magnus vet vi ikke noe om. Hun har imidlertid ikke noen overbevisende grunner for at de nevnte bestemmelsene, eller deler av dem, ikke kan være *eldre* enn Magnus-revisjonen, dvs. tilhøre Olavsteksten, som i realiteten er en fellesbetegnelse på alle bestemmelser mellom Magnus-revisjon og lovens første skriftfesting under Olav Kyrre (1067-97). Noen av bestemmelsene Vogt nevner, finnes også i fragmentet av ren Olavstekst.⁸ I 2003 har Benedicte Leborg sannsynliggjort at Olav Kyrres hirdbisp og første biskop på Vestlandet (Selje) Bjarnhard av Saksland brukte Burchards *Decretum* i sitt virke i Norge.⁹ Kunne vi tenke oss en forbindelse mellom Bjarnhards bruk av Burchards kanoniske slektskap i *Decretum* og den eldste nedskrivning av Gulatingsloven? I hvert fall passer slektskapsforpliktelser i G helt til 8. ledd godt med Burchards kanoniske slektskap. Ved opprettelsen av erkesetet i Nidaros 1152/1153 ble kanoniske bestemmelser lempet på slik at ekteskap fra 6. ledd ble tillatt i Norge.

En bruk av Burchard i den tidlige Gulatingsloven er en mulighet som eventuelt må undersøkes nærmere. Jeg vil her bare bruke dette eksemplet kritisk mot Vogt eksplisitte utsagn om at hun ikke vil fokusere på introduksjon av kanonisk rett i Norden, men på "hvilke lærde ideologier, teologiske så vel som kanoniske, der hadde indflydelse på utformingen af landskapslovene" (s.53). Uansett - når det skal konstateres påvirkning fra omfattende "lærde ideologier", må det etter mitt skjønn også være viktig å undersøke konkret om det fant sted en mulig resipering fra en kano-

⁶ James A.Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, 1987 s.187-199; M.Kerner, "Burchard v. Worms" i *Lex.d.MA (Lexikon des Mittelalters)* B II s.947-50.

⁷ Torgeir Landro, *Dei eldste norske kristenrettene. Innhand og opphav*, H.opp-gave i historie UiB V2005, s.55-62.

⁸ G 69-88,90,92-103. Av disse er 70,74-75,92,97 med i bruddstykkene C a,b,c av ren Olavstekst som er trykt i *NgL IV* s.3-14. Olavstekst er altså bare bevart i noen bruddstykker.

⁹ Benedicte Ellen Flood Leborg, *De dødes manglende fred pr.1066 i lys av Harald Hardrådes to konflikter med sacerdotium*, H.opp-gave i historie UiB, V2003 s.103-107.

nisk rettskilde med høy autoritet til en eller flere nordiske landskapslover samtidig som veiene for en slik påvirkning undersøkes. Konklusjonen kan videre bli at innføring av det kanoniske slektskap i Norden må føres lengre tilbake i tid.

Mye av høymiddelalderens rettstenkning foregikk i krysningen mellom kanonisk rett og romerrett. Vogt legger slik en vekt på den svenske kanonisten Andreas Winroths nye studier av Gratians *Decretum* der han hevder at dekretet forelå i to utgaver, hvor bare den siste er vesentlig påvirket av romerrett.¹⁰ Siste versjon skulle ha kommet ut engang på 1150-tallet, mens det hittil har vært antatt at *Decretum* kom ut en gang for alle ca.1140. Vogt slutter av dette, som Winroth, at romerrettsstudiene i Bologna først må ha kommet i gang på 1130-tallet og ikke som tidligere antatt like etter 1088 da universitetet skal ha blitt grunnlagt. Om det er riktig at romerrettsstudiene hadde en senere oppblomstring enn tidligere antatt, passer dette tydelig med Vogts teori om at kanonisk slektskapsordning trengte inn i nordiske lover først fra midten av 1100-tallet, og at den så for alvor fikk betydning på 1200-tallet. Vogt ser nemlig ikke bare betydningen av kanonisk slektskap i forbindelse med kirke og konges fredsprogram, men mener at den fastere definerte slektskapsordningen også fikk betydning for oppklaring av forhold rundt eiendom, spesielt jordeiendom, for eksempel når eiendomsbegrepet skulle klargjøres, når faste arveregler skulle innføres, og når odels- og donasjonsbestemmelser skulle utvikles. For denne type eiendomsprosmål spilte romerretten opplagt en stor rolle, men ifølge Vogt fra ca.1200.

Det kan likevel sies at hun undervurderer den tidlige innflytelse fra romerrett på en liknende måte som hun trolig skyver begynnende innføring av kanonisk slektskap i Norden for langt opp i tid. For det første, selv om Winroths studier er sentrale, er det blitt hevdet at han overdriver tidsforskjell mellom de to utgavene av *Decretum*. Andre utgave, som kanskje er gjort ferdig av Gratians elever, kan neppe tidfestes til senere enn 1145. Romerrettsstudiene i Bologna må ha vært i full gang rundt 1130. Den første viktige romerrettslærde, Irnerius, døde trolig noe etter 1125.¹¹ En-

¹⁰ Winroth, A., *The Making of Gratian's Decretum*, 2000.

¹¹ P.Weimar i *Lex.d.Mittelalter B.V* s.663. Irnerius interesserte seg for jordeiendom og jordleie, jfr. L.Teigelack, *Die Garantiehafung des Vermieters vom klassischen römischen Recht bis zum Bürgerlichen Gesetzbuch*, 1996 s.21-22. I tiden etter Irnerius får romerretten i Bologna sin første store blomstring ved de "fire doktorer": Bulgarus, "den gyldne mund" d.1141; Martinus, "rettens rikdom" d. etter 1158; Hugo d.1170; Jacobus d.1178, jfr. H.Lange, *Römisches Recht in Mittelalter.B I, Die Glossatoren*, 1997 s.151-440; P.Stein, *Römisches Recht und Europa. Die Geschichte einer Rechtskultur*, 1996 s.80-85. Synspunktene i teksten når det gjelder Winroths studier bygger på samtale med kanonisten Peter Landau, München. Landau understreker ellers mange uavklarte forhold når det gjelder de tidlige studiene i Bologna.

kelte har hevdet at det var opptil 10000 jurastudenter i Bologna ved midten av 1100-tallet.¹² I Gulatingsloven, med sin siste kjente redaksjon på 1160-tallet, finner vi et blandet bilde med hensyn til romerrettslig jurisprudence. Holder vi oss til eiendomsområdet er G arkaisk og opplagt ikke påvirket i det stykket den ikke har faste begrep når det gjelder jord og andre eiendomsforhold, samt heller ikke klare kontrastbegreper når det gjelder forholdet mellom eie og leie. (I de senere norske lovene er *eign* blitt et fast betegnelse på jordeiendom.)¹³ På den annen side finner vi klare innslag av romerrettsinnflytelse på visse områder i G, slik de tidlige glossatorene praktiserte den. Dette gjelder for eksempel rettsformer/institusjoner som trelldom,¹⁴ *iura regalia* (kongens rett til herreløse ting) og ganske klart leieformen *ususfructus* når det gjelder jordleie. Denne leieformen, som ga jordleier lite sikkerhet, ser ut til å ha blitt kopiert til minste detalj. Når det gjelder veiene til en slik tidlig resipering har jeg annetsteds argumentert for at den kan ha gått over Lincoln i England som hadde nære forbindelser med Norge på 1100-tallet, ikke minst på det kirkelige området. Lincoln var et senter for rettsstudier på denne tiden, og vi vet at biskopen der i 1153 hadde et eksemplar av den justinianske *Digesta*.¹⁵

Det er vanskelig å gi en klar konklusjon når det gjelder de punktene jeg har tatt opp av Vogt studier. Om det er tilfelle at innpassing av det kanoniske slektskap i nordisk lovgivning kan trekkes tilbake til første halvdel av 1100-tallet, må vi kunne slutte at sammenkoplingen av kanonisk slektskap og kongens indre fredspolitikk ikke ha vært så nær i den første fase. Vogt påpeker jo også selv at kanonisk slektsforståelse har røtter langt tilbake i tidlig middelalder, selv om hun ikke tematiserer hvordan denne var i europeiske lover i tidlig middelalder. Dette utelukker selvsagt ikke at en tettere sammenkopling kan ha kommet i stand noe senere når fredsideo-

¹² Hermann Dilcher i HRG I (Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte) s.1708-12.

¹³ Vogt sier (s.81) at distinksjonen mellom løsøre og fast eiendom ikke har plass i romerretten, mens den finnes i alle nordiske landskapslover. Distinksjonen finnes imidlertid ikke i Gulatingsloven. Dette siste har likevel ikke rot i romerrett, men skyldes trolig vag begrepsbruk om eiendomsforhold i G.

¹⁴ Tore Iversen, Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen, 1997 s.71, 78-81 og passim.

¹⁵ Se min "Property and Land Tenancy. Norwegian Medieval Laws and the the European Learned Law" i *How Nordic are the Nordic medieval Laws* (eds. D.Tamm and H.Vogt) 2004. For litteratur vedrørende tidlig romerrett i England, bl.a. gjennom den romerrettslærde Vacarius som kom fra Bologna i 1143, se denne artikkel. Det er mye som kan tyde på at Lincoln på dette tidspunkt var et viktigere rettssenter enn Oxford. Også Vacarius kan ha virket i Lincoln og der utarbeidet sin svært innflytelsesrike *Liber Pauperum* – en manual med utdrag av justiniansk romerrett.

logien virkelig trengte gjennom. I Norge var det fra Magnus Erlingsson kongedømme. Dette anfekter slik ikke teorien om sammenhengen mellom kanonisk slektskap og middelalderens fredsideoologi, som Vogt har til et hovedmål å underbygge. Når det gjelder lovenes interesse av mer stringente begreper rundt jordeiendom, må Vogt ha rett i at denne først og fremst hører 1200-tallet til. I Gulatingsloven ser det likevel ut til å ha vært en begynnende interesse. Et synspunkt å understreke er at *konkrete* undersøkelser er påkrevd når det gjelder innflytelse fra europeiske rettsentre i nordisk middelalder.

Jeg har likevel forståelse for at hun ikke har hatt høve til å gå i dybden i alle aspekter og implikasjoner innen sitt store prosjektet om slektskap. Hennes fortjeneste er jo nettopp at hun gir en oppsummerende gjennomgang av flere aspekter under en helhetlig synsvinkel. Denne helhetlige synsvinkel greier hun i det store og hele greier å fastholde. Flere områder kunne vært utførlig kommentert, men skal her bare kort kommenteres, f.eks. ”Slægten som retssubjekt” (s.153-195). Hennes perspektivrike fremstilling med konklusjon er at kirken slett ikke var motstander av kollektive tankeganger, eksempelvis kollektivt slektsansvar. Videre er avsnittet om odelsrett (s.253-280) spesielt interessant i norsk sammenheng. I både Gulatings-, Frostatings- og Landsloven utgjør det kanoniske slektskap rammene for odelsretten. Fordi G sier at jorden måtte ha gått i arv i 5 generasjoner, svarende til bestemmelsene innført i 1152/3, mener Vogt at odelsrett som slektsforkjøpsrett må ha kommet etter 1152/53. I denne forbindelse bruker hun også mangel på omtale av odelsrett i sagalitteraturen som en indikasjon på at den ikke har dype røtter. Imidlertid tar hun da ikke med de atskillige sagasteder (*Heimskringla*, *Har.Hårf.s saga* kap.6, *Saga Oláfs Konungs hins helga* kap.1, *Egils saga* kap.4, *Fagrskinna* kap.2) som på noe forskjellig måte forteller at kong Harald tok odelen fra bøndene og lot dem betale avgifter. Spørsmålet er om vi her, og i enkelte steder lovene, bl.a. i begrepet *haugodal* kan se et eldre og mer allment odelsbegrep, slik Per Norseng gjør.¹⁶ Hvilket forhold det da måtte være mellom de to odelsbegrepene er fortsatt et uløst spørsmål.

Til slutt skal nevnes gjennomgangen av ekteskapet (s.281-306). Vogt fremholder viktigheten av det frivillige samtykket i ekteskapet og ekteskapet som sakrament fra pave Alexander III (1159-81). Likevel var lovenes viktigste interesse å sette opp grenser for ekteskapet etter den kanoniske slektsordning, samt at de påpekte slektens

¹⁶ G 87, 276, L VI 16. Per Norseng, ”Odelsrett – the Norwegian reitrait lignager ” i *Land, Lords and Peasants Peasants' right to control land in the Middle Ages and the Early moderen Period – Norway, Scandinavia and the Alpine region* (eds. Tore Iversen & John Ragnar Myking) 2005 s.201-227, spes. S.209; d.s, ”Kommentar til Christer Winberg”, NHT 2/1991 s.275-77.

interesser i ekteskapsinngåelsen gjennom foreldre, giftingsmann og vitner. Hun understreker at frivillig konsensus ikke må forstås i retning av moderne individualisme. Summe summarum er Vogts foreliggende arbeid ytterst verdifullt, fordi hun har maktet å gi en bred gjennomgang av et sentralt område i høymiddelalderen, slektskap. Med sitt helhetsperspektiv og sitt europeiske ståsted vil boka i fremtiden kunne bli utgangspunkt for interessante diskusjoner på flere områder.

Tore Iversen (f. 1939) er førsteamanuensis ved Historisk institutt, NTNU, siden 1995. Forskningsopphold ved Harvard University og Leopold-Wenger-Institut für Rechtsgeschichte ved universitetet i München. Tore Iversen tok dr.art.-graden ved UiB i 1995 med avhandlingen “Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen”. Han har arbeidet med tema som “lærd rett” i middelalderen, utvikling av tidlig leilendingsvesen. Han er nå, sammen med Jon Myking, leder av NFR-prosjektet “Bønders råderett, middelalder og tidlig nytid, en sammenlikning mellom Norge, Norden og Øst-Alpeområdet”.
